

GERÇEKLIK ANONİM BİR SÜREÇTİR: WHITEHEAD ONTOLOJİSİNDE DİNAMİZMİN KURULUŞU ÜZERİNE BİR İNCELEME

Sercan ÇALCI*

ÖZET

Gerçeklik anonim bir süreçtir. Bu metin, anonim kavramını ontolojik tartışmaların gündemine taşımaya çalışıyor ve bu kavramı yalnızca isimsiz olanı göstermek için değil, fillerden oluşan bir gerçeklik imgesini oluşturmak için de kullanıyor. Whitehead felsefesinde sürecin dinamik yapısının üç ögesi olan gerçek potansiyelite, olay ve kontrast kavramlarının kozmolojik bir şemanın oluşturulmasındaki rollerini inceliyor. Aşkınlık ve mutlak üzerine kurulu paradigmalarda sürecin sahnesinde iflas edeceğini ve bu durumda varlıkların yeniyi oluşturma güçlerinin artacağını ileri sürüyor. Gerçekliği temsil etme iddiasındaki felsefi sistemlerin aksine kendisini örgütleyen varlıkların sürecin sahnesindeki ifadelerinin izini sürüyor.

Anahtar Kelimeler: Anonim, kontrast, aktüel varlık, potansiyel, gerçek potansiyellik, dinamizm, olay, süreç.

(Reality is an Anonymous Process: An Inquiry on the Constitution of Dynamism in Whitehead's Ontology)

ABSTRACT

The reality is an anonymous process. This text tries to bring the concept of anonymous into the question of the ontological discussions and uses this concept not only to indicate the unnamed but also to create an image of reality that is constituted of acts. This text studies the roles of real potentiality, event and of the contrast, which are three elements of the dynamic structure of the process in Whitehead's philosophy, with regards to constitution of the cosmological scheme. It argues that some paradigms based on the transcendence and the absolute will break down on the stage of process and in this situation beings' power of creating the new will increase. Unlike philosophical systems which claim to represent the reality, this text traces the expression of the self-organizing entities on the stage of process.

Keywords: Anonymous, contrast, actual entity, potential, real potentiality, dynamism, event, process.

* Akdeniz Üniversitesi Felsefe Bölümü öğretim elemanı
FLSF (Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi), 2014 Bahar, sayı:17, s. 197-214.
ISSN 1306-9535, www.flsfdergisi.com

Gerçeklik Anonim Bir Süreçtir:
Whitehead Ontolojisinde Dinamizmin Kuruluşu Üzerine Bir İnceleme

Intro

"yolunu kaybeden bir gezgin 'Neredeyim?' diye sormayacaktır.
Gerçekten bilmek isteyeceği şey diğer yerlerin nerede olduğudur.
Kendi bedenine sahiptir ama onları yitirmiştir"

Alfred North Whitehead, Process and Reality

"Toprağı aydınlatmaya başlarım ben
Böcekler çemberlerini çizerken
Şimdi böceklerin uğultusunu izle,
Küçük avare, tez ulaş evine"

William Blake, Masumiyet Şarkıları

William Blake ve Alfred North Whitehead'i bu metinde bir araya getiren şey benzer bir kaybolma deneyimini düşlemiş olmalarıdır. Blake, *Bir Düş* adlı şiirinde yolunu kaybeden Ana Karınca'nın hıçkırıklarını işitir. Onu yuvaya götürecek olan parolayı düşün bir parçası olan ateş böceği verir. Böceklerin uğultusunu izlemelidir Ana Karınca. Whitehead'in gezgini ise ne kadar uzağa giderse gitsin yine de evindedir. Onun evi kendi bedeni midir? Aslında gezgin için evrenin kendisi evdir, bu yüzden onun kayboluşu paradoksaldır. Gezginin kayboluşu yolunu kaybettiğinde değil de diğer bedenleri diğer mekânları diğer evleri yitirdiğinde gerçekleşir. Whitehead'in *bedenin ileliği*¹ kavramıyla ifade ettiği şey gezginin evrenle *ile ilişkisi* içerisindeki varoluşudur. Daha derinlemesine düşünersek deneyimin kendisinin olanaklılık koşulu böylesi bir *ile-oluş* halidir. Bu yüzden gezgin paradoksal bir şekilde kaybolduğunda "Neredeyim" diye sormaz. Ana Karınca'nın temel kaygısı yuvada bekleyen yavrularıdır. Kaybolmaya eşlik eden kaygı kimsesiz kalmakla iç içe geçer. Hem Blake hem de Whitehead kaybolmayı diğerlerinden ayrı düşmek olarak anlatırlar. Yolları şaşırarak değildir kaybolma deneyimini kuran, kaybolmak *ile-ilişkisinin* dışına düşmektir. Ancak bu durum kaybolmanın olumsuz bir deneyim olduğunu göstermez, tersine her kayboluş *ile-ilişkisinin* yeniden ve farklı bir düzende örülmesini gerektiren bir olanak doğurur. Bu açıdan yolunu kaybetmek zorundadır gezgin. Evinde kaybolmalıdır.

Kayboluş temasının açıldığı uğrak, her iki düşünürün anonim doğa ve gerçeklik imgesiyle kesişir. Blake için bu gerçekliğin adı masumiyet Whitehead içinse süreçtir. Peki, bu anonim gerçeklik içerisinde öznenin yeri nedir? Geleneksel tekillik kurgusu sorunu, çoğu zaman karanlık bir madde gibi tasarlanan soyut bir imge içerisine hapseder. Bir varlığın tekilliği sanki onun daha büyük ve karanlık bir bütünden kopması, ayrılması gibi tasarlanır. Ortodoks birey kurgusu bize tecrit edilmiş bir bilincin kapalı

¹*Bedenin İleliği (Witness of the Body)* kavramı Whitehead'in düşünce tarzının önemli motiflerinden birisini örnekler. Bu kavramın iki açılımı düşünülebilir. Birincisi *ile-oluş*'a gönderme yapar ve epistemolojik sorunlara yönelik araçsal yaklaşımı aşındırır. Söz konusu ayırım *ile (with)* ve *aracılılıkla (through)* kipleri arasında gerçekleşir ve kozmolojik şemanın içyapısına eklenir. Diğer açılım ise felsefenin yüzlerce yıllık serüveninde maskelenen bedenin etkin güçlerini olumlar. Bkz. Whitehead, 1979: 62.

perspektifini dayatır bu yüzden. O, yalnız değildir izoledir, yalıtıktır. Yalnız olabilmenin koşullarını içerisinde taşımaz. Var olabilmenin yolunu diğer varlıklardan kendini soyutlamakta bulur. O, kaybolamaz çünkü kaybolabilmek için yitirmesi gereken ile-ilişkisini, bağlarını varlığının belirleniminde taşımaz. Aslında böylesi bir kurgu daha doğduğu anda ölüdür; modern öznenin trajedisi, kendisini dünya içerisindeki bir varlık olarak anlaşılabile, içme ve dışarıda bırakma oyununu her şeye karşı olduğu gibi kendisine karşı da oynuyor olması olabilir. Çünkü modern özne anlayışı *ile-ilişkisini* bir iç-dış geometrisinde maskeler. Kendi varoluşunu kuran süreçlerden kopmuş fikirler onun yaşamını yönetmeye başladığında ayırmaya, kategorize etmeye dayalı bir bilinç kavrayışına sahip, bedensiz bir varlık çıkar karşımıza. Whitehead, gerçekliği birbirinden yalıtılmış öğelerin toplamına indirgeyen felsefi doktrinlerin dilde ve düşüncedeki tahakkümünün farkındadır. Kavramda ya da fiildeki yerleşik temsil mekanizmasını zihin üzerinden temsil eden egemen özne kodlarının yerine deneyim edimlerinden doğan ve ilişkisellik üzerine kurulu bir varoluş kipini geçirir. Bu metin, Deleuze'ün deyişiyle şimdilik son büyük Anglo-Amerikan metafizik sistemi² olan Whitehead ontolojisi içerisinde bir yolculuğa çıkmayı deniyor. Elindeki kavram çantasına anonim kavramını da ekleyerek bu sistemin dinamik karakterini oluşturan kurucu öğelerin izlerini sürmeye çalışıyor. Whitehead ontolojisindeki bir yolculuğun anlamı daha baştan yolunu kaybetmek olabilir. Okur-yazar ise böceklerin uçuşunu izlemelidir. Bu metin dinamizmin üç kurucu öğesini yeniden okumayı deniyor: Gerçek Potansiyel, Olay ve Kontrast.

Sorumuz şu: Gezgin, elindeki haritaları yırtıp yolların çatallandığı yerlerde dünyanın sürekli değişen imgesini anlamının yolunu nasıl bulabilir? "Anonim nedir?" sorusuyla başlıyoruz.

Whitehead ve Gerçek Potansiyel

Gerçeklik anonim bir süreçtir. Peki, buradaki anonim ne anlama gelmektedir? Faili belli olmayan, isimsiz olan mı demek anonim? Kelime anlamı isimsiz (an-onymous)³ olan anonim kavramını burada bir başka bağlamla ilişkilendirmek istiyorum. Adların toplamına indirgenemeyen ve fiillerden kurulu bir gerçeklik imgesini ifade edecek bir kavram anonim. Bu açıdan kaynağı belirli olmayan, isimsiz olanı gösteren bu terimi fiili olanla doğrudan ilişkili görüyorum. Bence, aktüalitenin kurucu unsuru onun anonim karakterinden geliyor. İlişkilerin ağ biçimli kompozisyonunda fiili

²Deleuze, felsefe tarihinin Whitehead'i kasıtlı bir şekilde unutmaya girişimini Wittgenstein'in öğrencilerinin baskısıyla ilişkilendirirken Whitehead felsefesini son büyük anglo-amerikan felsefe olarak niteler. Bkz. Deleuze, 2006: 115.

³Anonymous sözcüğü *-an* olumsuzlama ekiyle isim anlamına gelen *onyma*'nın birleşmesiyle oluşur. İsimsiz anlamına gelir. Bu sözcüğün "kaynağı belirsiz olan" anlamında kullanıldığı görülür. Biz burada anonim olanı özel adların iyeliğinde olmayan bir gerçeklik için önemli bir olanak olarak görüyoruz. O halde adların arkasına gömülen her dinamik öğenin anonim olanla organik ilişkileri olduğunu düşünmek için önümüzde büyük bir engel yok. Bkz.

http://www.etymonline.com/index.php?allowed_in_frame=0&search=anonymous&searchmode=none

ve ifade edici olanın, statik ve temsil edici olanı tahtından indirdiği bir kozmolojinin kalbi olarak düşünüyorum anonim kavramını. Peki, isimlerin toplamı olan bir dünyayla neyi kastediyoruz?

Whitehead'ın süreç metafiziğinin ilk itirazı şeylerin ve adların bir toplamına indirgenen doğa imgesine yönelir. Böyle düşünülen bir doğa örneklerin sergilendiği bir müzeden⁴ farksızdır. Her öge birbirinden yalıtılmış ve kendisine kapatılmıştır. Bu durumda aktüalite, tecrit edilmiş öğelerin toplamına indirgenir. Bu anlayış içerisinde doğa, kapalı ve statik bir sistem olarak düşünülür. Doğa kavramı tüm yaratıcı fiillerinden koparılmış ve cansız bir aktüalite imgesine mahkûm edilmiştir.

“Kurtulmamız gereken yanlış fikir doğanın, her biri kendini tecrit etme yetisine sahip bağımsız varlıkların basit bir yığını olduğu fikridir.”⁵

Cansız, devinimsiz, ölü aktüalite fikrinin bağlandığı yığın ya da toplam olarak gerçeklik imgesinin tamamlayıcı ögesi potansiyelin mutlaklaştırılmasıyla elde edilir. Her şey yalnızca olduğu şeydir artık. Bu ifade potansiyeli dışlar ve kavramı devinimsiz bir aktüaliteye indirgemeye yol açar. Bir varlığı yalnızca “ne”liği açısından tanımladığımızda, onun belirlenimini cansız bir aktüalitede aramaya başlarız. Bu yüzden “her şey olduğu şeydir” ya da “her şey ne ise odur”⁶ türünden felsefi yargılar sorgulanmadan kabul edildiğinde potansiyel kavramı için de aktüel için de yeni bir imge düşünmek olanaksızlaşır. Oluş dışlanmış, bir varlığın kurucu öğeleri göz ardı edilmiştir.⁷ Çünkü varoluş ve süreç arasındaki ilişki koparılmış, her varlık diğerlerinden tecrit edilmiştir. İşte tam bu anda yeni olanın ve yaratımın dışarıda bırakıldığı bir sahne oluşur. Potansiyel mutlaklaşır çünkü aktüalite cansız ve devinimsizdir. Potansiyel kavramının felsefi tarihi mutlak kavramının sürekli yeniden üretimiyle örülmüş olabilir. Mutlak olan öylesine güçlü bir felsefi öğedir ki onun neye karşı olduğunu araştırmak bile kötü kurgulanmış bir diyalektiğin tüm şifrelerini kırmak kadar güçtür. Mutlak olan görelî olanın karşıtı mıdır? Mutlak olan temeldeki saf bir bütünlüğü mü göstermektedir? Yoksa mutlak tam da erişilmesi hedeflenen bir mükemmellik idesiyle iç içe geçmiş bir aşkınlık mıdır? Mutlak potansiyel neyi ifade etmektedir?

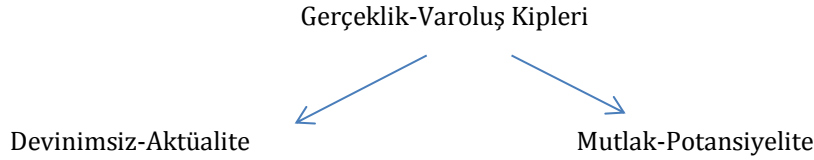
⁴Whitehead açısından müze metaforu statik bir gerçeklik anlayışına yönelik eleştirinin odak noktasındadır. Bkz. Whitehead, 1968: 90.

⁵Bkz. Whitehead, 2012:71

⁶Varlık süreçtir ve süreç potansiyeliteden bağımsız düşünülemez. Whitehead, statik aktüalitenin egemen olduğu bir süreç düşüncesinin tehlikelerine işaret eder: “Süreç kavramı kabul edildiği sürece potansiyelitede kavramı varoluşu anlamak için temel bir kavramdır. Eğer evren statik aktüalite açısından yorumlanırsa bu durumda potansiyelitede ortadan kaybolur ve her şey olduğu şey olur.” Bkz. Whitehead, 1968: 99.

⁷Süreç ilkesi, oluşu varlık katmanlarında gizlendiği yerden çıkararak, aktüel varlığın kuruluşunda temel bir fonksiyon olarak düşünür. Bu durum oluş ile varlığı bir arada düşünmeye yönelik radikal bir girişimi olumlar: “Bir aktüel varlığın nasıl (How) oluştuğu onun ne (What) olduğunu belirler; bu yüzden bir aktüel varlığın iki tanımı birbirinden bağımsız değildir. Onun ‘varlığı’ (being) ‘oluşu’ (becoming) yoluyla kurulur. Bu, süreç ilkesidir.” Bkz. Whitehead, 1979: 23.

Mutlak potansiyel aktüel alana aşkın ve ondan bağımsız bir olanaklar kümesini gösterir. Ancak burada çözülmesi gereken bir problem vardır. Aktüel olandan bağımsız bir ontolojik statüsü olan mutlak potansiyelite gerçek olanla olanaklı olan arasındaki mesafenin neresinde bulunmaktadır? Potansiyel, olanaklı olandan farklı değil midir? Statik bir ontoloji okumasında olanaklı olan gerçek olması mümkün ama henüz gerçekleşmemiş olandır; öyleyse olanakların kümesi olarak mutlak bir potansiyelite anlayışı da gerçek olmayan gibi kurgusal bir düzlemde sıkışacaktır. Şimdi sorun gerçekliği ikili bir yapıda kavramakta değil, bu ikili yapıdaki öğeler arasında organik ve karşılıklı bir ilişki bulamamaktan kaynaklanıyor. Cansız ve devinimsiz aktüalite bir tarafta, mutlak potansiyelite diğer tarafta yığın olarak doğa imgesini sürekli yeniden üretiyorlar. Müze olarak evren imgesi ilişkilerin tek boyutlu ve tek yönlü lineer ilerleyişini temsil ediyor:

Whitehead açısından ontolojik sorunu anlamının temel stratejilerinden birisi, gerçekliğin süreç olarak üretilişindeki karşılıklı bağlantıların kurulabilmesini sağlayacak spekülasyon bir şema oluşturmaktır. Elbette bu proje kozmolojik ve metafiziksel bir yaklaşımla birlikte anlam kazanır. Dinamik bir gerçeklik şemasının oluşabilmesi için aktüel olan potansiyelle iç içe düşünülmalıdır. Aralarındaki ilişki Whitehead'in yaratıcı gelişim dediği hareketin katalizörü olarak işler.

"Bu tarzlar birbirlerini gerektirir; yani aktüalite potansiyelitenin örnekendirilmesidir ve potansiyelite aktüalitenin belirlenmesidir; olguda ya da kavramda."⁸

Yeni bir potansiyelite kavramı Whitehead için mutlak potansiyelite anlayışının kırılmasını gerektirir. Mutlak potansiyelite aktüel olandan kopuk bir gerçeklik alanı varsayar. Bu durumda Whitehead'in doğanın çatallanması⁹ dediği ve modern felsefenin temel sorunlarından birisi olan düalizm sorunuyla alakalı çıkmazlar ontolojinin kalbine yerleşir. Oysa söz konusu olan bu çatallanmanın bir kesişim noktasındaki yakınsayan diziler yoluyla ifadesini bulmaktır. Bu açıdan mutlak bir potansiyelite anlayışının sonucu olarak karşımıza statik ve ölü bir aktüalite anlayışı çıkar.

Alternatif bir potansiyelite anlayışına ihtiyacımız var. Bireylerin kendilerinin hiçbir şey yapamayacağına inandıkları bir çağda başka olanın yeni bir potansiyel anlayışıyla kesiştiği çizgileri açığa çıkartmalıyız.

⁸Bkz.Whitehead, 1968: 70

⁹Doğanın çatallanması(Bifurcation of nature) modern felsefe sorunlarının arka planındaki töz-nitelik eksenli düşünmenin bir sonucudur. Whitehead'in bütünsel yaklaşımı bu sorunu uzanım kuramıyla birlikte farklı bir plana taşır: Bkz. Whitehead, 2012: 15.

Felsefenin günümüzde öteki ve başkalık sorusunu gündemine almasının yalnızca kimlik kuramını güçlendirdiğini düşünmek indirgemecilik olabilir. Söz konusu olan tekililik ile potansiyelite arasında doğrudan ilişkiler kurabilmenin bir yolunu bulmaktır. Whitehead ontolojisinin bu açıdan henüz kazılmamış katmanları bulunduğunu düşünüyorum. Whitehead *potansiyel bir gerçeklikten (potential reality)* söz etmez. Böylesi bir kurgu onu kaçınmaya çalıştığı töz-sifat eksenli bir düşünme tarzıyla sınırdayabilir. Aristoteles'in büyük mirası olan potansiyel kavramının Whitehead felsefesine değişmeksizin geçtiğini söyleyemeyiz. Potansiyel gerçeklik aktüaliteyi önceleyen, mutlak ve yalıtılmış bir potansiyelliği gündeme getirir. Oysa Whitehead ontolojisinin dinamik karakterini verecek olan öge *gerçek potansiyelitedir (real potentiality)*. Bu kavram felsefi düşünme alışkanlıklarına aykırı bir öge barındırır. Söz konusu öge Whitehead felsefesinin özgünlüğünün de önemli bir parçası olan *ile* düşüncesidir. Whitehead'in birlikte büyüme ya da birlikte gelişme anlamında kullandığı birleşme¹⁰ (concrecence) kavramı ilişkilerin çok yönlü ve dinamik bir ağ içerisinde yoğunlaşmasını ifade eder.

“Mevcut bir birleşme (concrecence) evrenindeki her aktüel varlık, kendi doğası bakımından düşünüldüğü sürece, söz konusu birleşmede şu ya da bu kip içerisinde içerilebilir; ancak aslında o yalnızca bir kipte içerilir: içermenin tikel kipi bağdaşık evren tarafından koşullansa da o, yalnızca söz konusu birleşme süreci tarafından tümüyle belirli hale getirilir. Gerçek birleşme sürecinde belirlenime dönüştürülen bu belirlenimsizlik ‘potansiyelite’ anlamına gelir. O koşullanmış belirlenimsizliktir ve bu yüzden ‘gerçek potansiyelite’ olarak adlandırılır.”¹¹

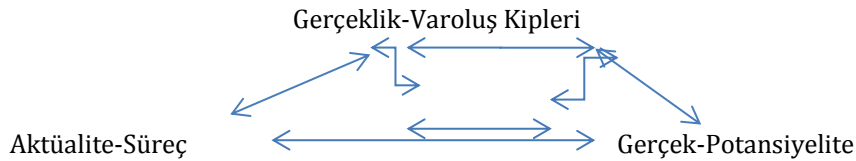
Artık aktüel olanın pay aldığı ideal bir alan değildir potansiyelin yeri. Yani potansiyel, aşkınlık gerilimine hapsedilemez. Gerçek potansiyelite aktüeldeki yeni olanın koşuludur ve her aktüalite potansiyelitenin bir ifadesidir, dışavurumdur. Bu durumda aktüel potansiyeli temsil etmez, onu kopyalamaz ya da taklit etmez. Aralarındaki ilişki benzerlik ya da özdeşliğe indirgenemez. Potansiyelite, aktüelin dışında ve ondan bağımsız olarak varolan bir özdeşlik alanı değildir. Süreç, kendisine aşkın hiçbir ilke tanımaz. Saf potansiyelitenin ifadesi olan bengi nesnelere¹², deneyimin katmanları olan veriler üzerinden örgütlenen aktüel varlığın oluşturucu öğelerine

¹⁰Birleşme(Concrecence) kavramı kozmolojinin mantığı olarak düşündüğümüz ile-oluşun bir karşılaşma olarak düşünülebileceği bir eksen yaratır. Sherburne birleşmeyi, birlikte gelişim ya da birlikte büyüme olarak kavramamızı önerir:“Birleşme (Concrecence) sözcüğü birlikte büyüme anlamına gelir.” Bkz. Sherburne, 2004:8.

¹¹Bkz. Whitehead, 1979: 23

¹²Bengi nesne (Eternal Object) aktüel varlığın oluşumuna katılan bir potansiyeldir. Whitehead renkleri bengi nesnelere olarak düşünür. Beyaz bir duvardan söz ettiğimizde beyazın duvarda bedenleşmesini ya da potansiyelin aktüel ile buluşmasını düşünebiliriz:“Bir bengi nesne, aktüel varlıkların oluş sürecine “girme” potansiyelleri bakımından betimlenebilir yalnızca ve onun çözümlenmesi sadece diğer bengi nesnelere açığa çıkarır. O, saf potansiyeldir.” Bkz. Whitehead, 1979: 23.

dönüşürler. Öyleyse gerçek potansiyelite, gerçekleşmemiş ve mutlak bir yapı olarak düşünülmemelidir. İç ve dışın modern sınırlarından geçerek gerçekliğin bütünsel anlamını kuracak bir metafizik peşindeki süreç ontolojisi gerçek potansiyeliteyi model-kopya ya da idea-görünüş ilişkisi üzerinden düşünmez. Öte yandan bu bakış açısı töz-sıfat ilişkisini ya da öz-ilinek ilişkisini de esas almaz. Ancak söz konusu olan aktüel ile potansiyelin gerçekliğin üretilişindeki zorunlu birlikteliğidir. Potansiyel ile aktüel arasındaki ilişki ya/ya da ilişkisi değil *ile-ilişkisidir*, *ileliktir*. Potansiyel, aktüel dışavurum için bir yoğunlaşma alanıdır ve aktüel, potansiyel için yeninin aktivasyon alanıdır. Potansiyel kavramı yüzyıllardır olanaklı olanla iç içe düşünüldü. Oysa olanaklı olan potansiyelle karıştırılmamalıdır. Genelde olanaklı henüz gerçekleşmemiş olan gibi düşünülür; gerçekliği önceleyen ve ona kaynaklık eden bir olasılık havuzu gibi. Bu durumda gerçek olan her şey olanaklı olana benzer olduğu ya da onu taklit ettiği için varlığa gelir sonucu çıkarılır. Temel ontolojik önyargı “karşımdaki piyano olanaklı olduğu için gerçektir” ifadesindeki olanaklı-gerçek ilişkisinde gizlidir. Oysa gerçek potansiyelite kavramı yeniliği ve yaratımı şart koşar. Önümdeki piyanoda bestelenmesi olanaklı binlerce eser olabilir. Peki, tüm bunlar piyanoda içerilmekte midir? Eğer piyano tek başına ve ile-ilişkilerinin dışında bunları yapabilseydi evet olabilirdi bu sorunun cevabı. Ancak piyanoyu dış dünyadan ayırt edebilmemizi sağlayacak saf bir ölçütümüz de yok. O, ısı değişimlerinden etkileniyor. Bu değişimlere göre telleri geriliyor ya da gevşiyor. Öte yandan küçük bir yer sarsıntısına birçok diğer enstrümana göre daha duyarlı piyano. 4.3 lük deprem sonrası akordu bozulmuş durumda. Olaylar, piyanonun başına gelen moleküler düzeydeki olaylar, bu potansiyelitedeki yoğunlaşma anlarını oluşturuyor. Piyano her an başka bir piyano ama ona bu ya da şu piyano diyebilmemin imkânı da var. Çok usta bir yapımcının elinden çıkmışa benziyor. Hatta piyanonun kapağında ustanın imzası da var. Artık bir müzede değiliz, enerji-madde akışlarının coğrafyasındayız ve ilişkiler arasındaki ilişkilerin oluşturduğu dinamik varlıkların alanındayız:

Okların çizgiselliği, ilişkilerin dolaysız ve lineer olduğunu göstermiyor. Okların çift yönlü geliş gidişleri ise ilişkilerin karşılıklılığını ifade ediyor. Okların çoğalmış olması artık ilişkilerin yalnızca öğeler, bileşenler ya da parçalar arasındaki ilişkilerden değil; ilişkiler arasındaki ilişkilerin dinamizmi, bileşimin kendisi ve bütünün aslında bir ilişkiler ağı olmasından kaynaklanıyor.

Neden bir metin gerçek potansiyelin kendisi olmasın? Bizi değiştiren ve başka deneyimlere davet eden bir çağrı olmasın!

Olay ve Süreç

Nedir bir Olay? Olayın özü değil merak ettiğimiz, olayların nasıl deneyime girdiği yani bir bilgi nesnesi olmadan önce deneyimi ve onun kurulduğu gerçekliği hangi şekillerde ürettikleri, örgütledikleridir.

Olay ve nesne arasındaki geleneksel ayrıma karşı Whitehead ontolojisinin dinamik kuruluşu yeni bir perspektif inşa eder. Olaylar doğanın kendilerinden kuruldukları dinamik faktörlerdir. İşte Whitehead ontolojisinin dinamizminin bir diğer uğrağı burasıdır; olayların aktivasyon alanları olarak nesnelere bedenleştirmesi ve zaman ile mekân mefhumlarının çıkarsandığı kaynak olmalarıdır. Olaylardan bağımsız bir zaman ve mekân ancak mutlak bir mekân ve mutlak bir zaman olurdu. Whitehead'in derdi ise ilişkiyel bir mekân-zaman kavramına ulaşmaktır. Uzanım (extension) kuramını geliştirmesinin bir sebebi de budur. Artık zaman ve mekânın olaylardan yapılan soyutlamalarla kurulduğunu düşünebiliriz. Olay, nesnenin hareketine indirgenemez; ancak nesnenin deneyime girebilmesinin koşulu onun bir olayda konum almasıdır. Deleuze'ün Whitehead okumasında olayın ilk özelliğı uzanım olarak ifade edilir.

“Leibniz için olduğu gibi Whitehead için de olayın ilk bileşeni ya da koşulu uzanımdır. Bir öge diğerlerine doğru, kendisi bir bütün diğerleri ise bu bütünün parçaları olacak biçimde yayıldığında uzanım vardır.”¹³

204

Uzanımdan ne anlamalıyız? Artık her bireysel ögeyi de aktüel bir varlık ya da aktüel varlıklardan oluşan bir toplum olarak düşünebileceğimiz yerdeyiz. Whitehead'in beden ile dış dünya arasındaki ayırım ölçütünün belirsizliğı üzerine verdiği ilginç bir örnek uzanımı anlamının anahtarlarını verebilir.

“Bedenim nerede sona erer ve dış Dünya nerede başlar? Örneğın, kalemim dışsaldır, elim bedenimin parçasıdır ve tırnaklarım da bedenimin parçasıdır. Ayrıca ağızımdan ve boğazımdan ciğerlerime girip çıkan nefes bedensel ilişkisi içerisinde dalgalanır. Şüphesiz beden dış Dünyadan son derece belirsiz bir şekilde ayırt edilebilir.”¹⁴

Beden, uzanım halindedir; her varlık kendi sınırlarının ötesine doğru bir uzanım içerisindedir; işte olayın ontolojik temeli ve işlevi buradadır. Bu uzanım bedeni dış dünyadan ayıran sınırları silikleştirdiğı gibi ile-ilişkisini de gündeme yeniden taşır. Sanki her şeyde her şeyden bir parça vardır türünden Antik Yunan'a özgü bir düşünme tarzının modern bir yorumu gizlidir burada. Nefesin sürekli sirkülasyonu, modern felsefenin başlangıçlarında kesin bir şekilde birbirinden soyutlanan beden ve dış

¹³Bkz. Deleuze, 2006: 117

¹⁴Bkz. Whitehead, 1968:114

dünyanın birer uzanım olarak bağlayıcı (connective) bir imgeyle düşünülmesini olanaklı hale getirir. Uzanım açısından düşünürsek bir varlığı kendi kendisine kapatmak artık mümkün değildir. “Her şey ne ise odur” türünden yargılar sanki her şeyin o şey olmasını belirleyen genel bir referans düzlemi varmış gibi hakikat arayışını tümel ve içeriksiz bir alana sıkıştırırlar. Oysa uzanım, varlıkların dinamizminin içkin ilkesidir ve bu ilke olaylardan bağımsız statik bir nesne anlayışını terk etmeyi gerektirir. Deleuze’ün sözünü ettiği bütün ve parçanın kendisi bile, olayların eşsiz yapılarının ifadelerini buldukları bir sahnede yani uzanımın coğrafyasında, birer olaydırlar¹⁵. Whitehead bütün ve parça arasındaki egemen diyalektik yapılanışı tersine çeviren bir hamle yapar burada. Parçalar bütüne asimile edilemezler ve her bir olay farklı olduğu için bütün içerisinde dinamizmlerini yitirmezler. Karşımdaki piyanoyu bir olay olarak nasıl düşünebilirim? Olay kavramının Whitehead felsefesindeki formülü düşünce kiplerinde bir devrimdir bence. Piyanonun üzerine çıkan kedi klavyede dolaşırken Beethoven’ın piyano sonatlarında denediği bir yürüyüşe benzer bir yürüyüş yapıyor. Çıkan sesler bedeni kat eden nefes gibi piyanoyu iç ve dışın geleneksel sınırlarından kurtarıyor. Piyano doğanın geçişinde bir süreçtir, aktüel varlıkların birlikteliğidir. Olay, piyanonun üzerine kedinin çıkması değildir; kedi de bir olaydır artık.

Whitehead’in nesne referanslı kuramlara itirazı olayın nesnelere arasındaki bir ilişkiye indirgenmesine yöneliktir. Ortodoks kuramların¹⁶ felsefe tarihindeki başarısı sonuçta olayı, nesneden sonra gelen bir ilişkiye indirgemişti. Dil ve düşüncedeki bu egemen kip, olayların gerçekliği ürettiği sahneyi nesnelere sergilendiği müzenin deposuna fırlatmıştı. “Her şey olduğu şeydir” ifadesi sorgulanmaksızın kabul edildiğinde olayların sahnesini gün ışığına çıkarmak zorlaşıyordu. Ancak söz konusu ifadede geçen “olmak” fiili çelişkiyi daha da açık kılıyor. Özdeşliğin altındaki oluşa gönderme yapıyor. Bir şeyi kendi kendisine özdeş olarak düşünebilmek için bile oluş ifadesine gereksinim var bu yüzden. Aslında Cratylus haklı: “*Aynı nehre bir kez bile giremeyiz.*”¹⁷ Aynılık ancak bir soyutlama olarak farkın kavramına erişilerek kurulabilir. Deneyim alanında aynılık mümkün bir kategori değil bu yüzden.

Olay bir aktivite alanı der bize Whitehead.¹⁸ Saf potansiyellerin kendilerini dışa vurdukları alandır burası. Whitehead felsefesinde varlık

¹⁵Whitehead bütün-parça ilişkisini olay ve uzanım bağlamında vurgular: “Bütün ve parça anlamlarını uzanımda (extension) bulabilen olaylardır.” Bkz. Whitehead, 2012:31.

¹⁶Whitehead’in Ortodoks kuramlar olarak adlandırdığı yaklaşımların en büyük tehlikesi “olayı nesnelere bir görüntüsü olarak maskeleyenlerdir: “Olaylar onlarda konumlandırılan belirgin nesnelere sonra adlandırılırlar ve böylelikle hem dilde hem de düşüncede nesnelere arkasına gömülürler ve onların ilişkilerinin önemsiz bir oyununa dönüşürler.” Bkz. Whitehead, 2012:68.

¹⁷Herakleitos’un ünlü ifadesini dönüştüren Cratylus’un argümanı, Robert C. Mesle’nin Whitehead okumasının gündemindedir: “Aslında, öğrencisi Cratylus’un da iddia ettiği gibi, aynı nehre bir kez bile girilemez. Nehir biz ona doğru adım attığımız anda değişir ve biz de. Kimi şeyler yavaşça değişse de her şey değişir. Ya da daha doğrusu, eğer bir ‘nesne’ değişmeksizin zamanın üstünde varolan bir şey ise Dünya nihai olarak hiç de nesnelere meydana gelmez. Dünya olaylardan ve süreçten oluşur. Bkz. Mesle, 2008:8.

¹⁸Bkz. Whitehead, 2012:88.

dışavurumcu ve ifade edicidir. Bir olay uzanım olduğu için her varlık kendi sınırlarına doğru ilerlerken diğerleriyle karşılaşma içerisine girer. Karşılaşmanın sahnesi olaydır. Varlığın oluşumu bengi nesnelere gerçek potansiyeller içerisinde Whitehead'in kendinde-tutma (prehension)¹⁹ dediği deneyim edimleri üzerinden örgütlenmesiyle ivme kazanan bir süreçtir. "Kedi piyanodan düştü" cümlesindeki düşmek olayın tek ifadesi değil artık. Kedi nesne de değil. Özne-nesne mesafesi de töz-sıfat gerilimi de metafiziğin hücrelerine kadar sızan temsil-taklit bağıntıları da geçerli değil. Kedi eğer bir özneyse bu onun deneyim edimlerinden ve verilerin bir sentezi olmasıyla mümkün olabilir ancak. Kedi, deneyime girmeden önce düşünülemez. Kedi ve piyano potansiyelin bedenleştiği aktivasyon alanları olarak düşünülebilir. Peki, nesne ve özne tümüyle terk mi edilir Whitehead felsefesinde? Bu sorunun yanıtı hayır. Ancak süreç ontolojisinde özne de nesne de geri dönüşü mümkün olmayacak bir metamorfoza girerler. Özne, deneyim edimlerinden doğan bir *superject*²⁰ olarak düşünülecektir artık. Nesne de olaylarda konumunu bulan bir ilişkiye dönüşecektir. Whitehead olayı bir konum olarak düşünür.²¹ Nesnelere kendilerini ifade edecekleri bir konumdur olay. Bu özelliği olayı zaman ve mekân mefhumları için temel olarak düşünmeye götürür Whitehead'i. Öyle ki olaylardan bağımsız ne bir mekân ne de zaman vardır artık. Ne bir dönem fizikçilerin inandığı türden bir mutlak mekân vardır, ne de oluşu aşan ve mevcudiyetin temeli olan mutlak bir zaman vardır. Whitehead düşüncesinin sürekli imgesi olan ile-düşünce burada da işler. İlişkisellik, evrendeki her nesnenin kendi sınırlarının ötesine uzanmasını sağlayan dinamik bir ontoloji içerisinde anlamını bulur.

"Tecrit edilmiş bir olay, olay değildir, çünkü her olay daha büyük bir bütündeki bir etkidir ve bu bütün için önemli bir rol oynar. İşte bu yüzden mekândan ayrı bir zaman olamaz ve zamandan ayrı mekân olamaz; doğadaki olayların geçişinin dışında ne mekân ne de zaman olabilir."²²

¹⁹Negatif ve pozitif türleri olan kendinde-tutma ya da kavrayışlar bilinç merkezli felsefelerin karşısına organizmanın deneyim-olusturucu kuvvetlerini koyar. Donald W. Sherburne, Whitehead'in ayrımını açıkça ortaya koyar: "Kendinde-tutma (prehension) idraktan (apprehension) ayrılır. 'İdrak' bir şey hakkındaki tümüyle bilinçli bir kavramaya işaret eder." Bkz. Sherburne, 2004:7.

²⁰Super-ject kavramı deneyimin iç-yapısından doğan bir özneliliği ontolojik ve epistemolojik tartışmaların gündemine taşır. Artık, deneyimden bağımsız, bedenden kopuk bir statü özneyi belirleyemez. Superject ya da üstte-duran kavramı özneyi ilişkisi olarak düşünme girişimidir: "Değişimin değişmeyen öznesi olarak aktüel varlık kavramını tümüyle terk etmek organizma felsefesinin metafiziksel doktrini için temeldir. Bir aktüel varlık aynı anda hem deneyimlemenin öznesi hem de kendi deneyiminin superject'idir. (üstte-duran). Söz konusu olan subject-superject (özne-üstte duran) ilişkisidir ve bu tanımın hiçbir kısmı bir anlaşılma bile göz ardı edilemez. 'Özne' ifadesi çoğunlukla bir aktüel varlık kendi gerçek içsel kuruluşu bakımından ele alındığında kullanılacaktır. Fakat 'özne' her zaman subject-superject ilişkisinin bir sadeleştirilmesi olarak incelenecektir." Bkz. Whitehead, 1979: 29.

²¹Bkz. Whitehead, 2012: 41.

²²Bkz. Whitehead, 2012:71

Her olay eşsizdir, farklıdır; kendi içerisinde birer farktır. Özne ve nesne temelli düşünce, olayı yükleme indirgediği için yalnızca “kedi piyanodan düştü” cümlesindeki düşmeyi olay olarak yorumlar. Oysa nesnenin bağımsız bir varoluşu olamaz. O, bir olayda konumlandığı sürece nesnedir. Eğer nesnenin bağımsız bir varoluşu olsaydı bu durumda mutlak bir zaman ya da mekândan söz edilebilirdi. Oluşu aşan herhangi bir varlık katmanı zamanda ya da mekânda nitel bir bölünme ve hiyerarşiyi temellendirebilirdi. İşte nesne ve olaya ilişkin geleneksel şemanın dağıldığı sahne bu tartışmaları beraberinde getirir. Ancak bu değişim sahnesi olayın yenilik ve yaratımla ilişkisini de gündeme getirmelidir.

Olay, varlığın kendinden farklılaşma hareketinin süreçle bağlantısını kurar. Ve her farklılaşma gibi bu da yeni olanın ve yaratımın koşullarını oluşturan edimdir. Bu durumda, piyanodan çıkabilecek her ses önceden belirli bir olanaklar havuzundan seçilerek tespit edilemez. Piyano farklılaşmanın ve yoğunlaşmanın bir dizisidir. Yani daha önce akordu defalarca bozulmuş olsa da hiç böyle bozulmamıştır. Daha önce kedi piyanonun klavyesinde yürümüşse de ilk kez Beethoven tarzı bir yürüyüş yapıyor. Hatta ölçülebilir ya da öngörülebilir olmadığını ve onun olayların lineer olmayan bir dizisi olduğunu düşünmemizle birlikte bize gerçek bir potansiyelite olarak görünüyor. Siyah rengi onda bedenleştiği gibi gözlerimizi de kuşatıyor. Çıkan herhangi bir ses, mi notasına karşılık gelsin, defalarca denesek de aynı şekilde çıkmıyor. Aynı olma, tanımaya koşullanmış bir anlama yetisinin işlevi belki de. Ama esas soru şu: aynı notaları okumasına rağmen nasıl oluyor da iki ya da daha fazla yorumcu 5. Senfoniye farklı hisler uyandırarak icra edebiliyorlar; benzer bir fark aynı yorumcu aynı notaları farklı zamanlarda çaldığında nasıl gerçekleşiyor? Yeni her şeyde.

Olayı bir uzanım olarak, aktivasyon alanı ve konum olarak düşünür Whitehead ve bu kurucu öğeler yeninin koşullarını deneyime taşırlar. Bence olayın anonim kavramı açısından bir diğer önemi iyeliğe aykırı oluşundan gelir. Olaylar sahiplik mantığına direnirler, nesnelere iyelik kiplerinde temsil edilebilseler de olayların ifade kipi anonim bir gerçeklik imgesini gerektirir. Olaylar başımıza gelir. Olay, gerçekliğin anonim yapısında sürecin dinamik bileşenidir. Eşsiz oldukları için değiş tokuş edilemezler; özdeşliğin ekonomisinde onlara yer yoktur. Şeyleşme, modern insanın yazgısı olmadığı gibi evreni olayların bir dizisi olarak okumanın dilde ve düşüncedeki birçok egemen kodu sökebilecek güçte olduğunu düşünüyorum.

Neden bir metin olay olarak düşünülemez? Bir uzanım olarak örneğin. Bu durumda okumak-yazmak nefes almak gibi bir deneyim olabilir bir okur-yazar için.

Kontrastlar

Dinamizmin üçüncü bileşeni karşılaşma sahnesinin aktörleri olan kontrastlardır ki kendileri uzunca bir süre görmezden gelinmiş ve kuliste bekletilmiş oyuncularlardır. Peki, nedir bir kontrast? Varoluşun sekiz

kategorisinden²³ birisi olarak anılan kontrastlar aslında kategorilerin sonsuz gelişiminin de katalizörleridir.²⁴Whitehead felsefesinde özellikle *Process and Reality*'de kategorilerin çoğaltılması girişimiyle karşılaşan okur için bu kategorilerin ne yüklemeler ne de saf aklın yapıtaşları olmadığını anlamak çok zor değildir. Ancak kontrastlar hem kategorileri çoğaltma yoluyla hem de kendi içlerindeki sınırsız evrim kapasiteleriyle sistemi sürekli kapatmaya çalışan temsili dizgelere karşı hareket ederler. Gerçekliği temsil ettiğini iddia eden herhangi bir model bu yüzden sürecin sahnesinde anlamsızlaşır. Çünkü sorun gerçekliği temsil edecek bir kavram oluşturmak değil, gerçekliğin içerisinde yuvalanmış deneyim parçacıklarının "nexus"undan²⁵ tutarlı bir kozmolojik şema yaratmaktır. Bu şema gerçekliği temsil edemez yalnızca onun bir ilişkisi olabilir. Burada tutarlılıktan sadece mantıksal bir uyum olarak söz etmiyoruz. Bir klasik gitarın tellerinin gerilim katsayısındaki belirli bir orana akort denmesi gibi şemanın öğeleri arasındaki bir bağıntıya tutarlılık diyoruz. Bir klasik gitar için birçok akort sistemi olması gibi tutarlılığın da tek ölçütü olamayacağını düşünüyoruz. İşte bir enstrümanı akort etmemizi sağlayan ilişkinin karşılığı Whitehead ontolojisinde kontrastın anlamını verir. Kozmolojik şemanın dinamik karakterini veren bir ilişkidir bu; şemayı oluşturan parçacıklar arasındaki akort, uyum ya da orandır.

Kontrast bir karşılaşmadır. Bir nesne ile bir olayın, bir bengi nesne ile bir aktüel varlığın karşılaşmasıdır. Deneyimin kurucu öğelerinden biri olan kontrastlar basitçe mantıksal bir çelişki değildirler. Onlar yoğunlaşma vektörleridir. Bir aktüel varlık kontrastlar yoluyla kendi tarihselliğinde evrimleşir. Kontrastlar taşıma kapasitesi arttıkça deneyimin bir damlası olarak gitgide daha çoklu ilişkiler geliştirmeye başlar. Kontrast çelişki

²³Whitehead, varoluşun sekiz kategorisi olarak aktüel varlıklar, kendinde tutmalar ya da kavrayışlar, nexus, öznel formlar, bengi nesnelere, önermeler, çokluklar ve kontrastları gösterir. Bu kategoriler arasında kontrastlar kategorilerin çoğaltılması sürecinin taşıyıcılarıdır. Bkz. Whitehead, 1979: 22.

²⁴Whitehead kontrastların bu rolünü sıklıkla vurgular: "Kontrastlardan 'kontrastların kontrastlarına' ve sonsuz bir şekilde daha yüksek düzeydeki kontrastlara doğru ilerlediğimizde söz konusu sekiz kategori kategorilerin sonsuz gelişimini de içerir" Bkz. Whitehead, 1979:22.

²⁵ Sözcük anlamı bağlantı noktası olan nexus, özellikle *Process and Reality*'de kozmolojik şemadaki dayanışma ve ilişkiselliği sağlama girişimi açısından Whitehead'in en önemli kavramsal hamlelerinden birisini oluşturur. Nexus, aktüel varlıkların toplumlar (society) oluşturmasını, kavrayışlar yoluyla birbirlerini içermesini, ortaklıklar kurarak dayanışma ağları örgütlemelerini sağlayan yapıdır. Tanım için bkz. Whitehead, 1979: 20-29. Buna ek olarak nexus kavramının anlam alanı kimi zaman aktüeliteyi tanımlamak için kimi zaman da varlıkların toplumsal eğilimlerini açıklamak için anahtar bir kavram olarak kullanılır. Sherburne, mikrokozmos (deneyim damlası, aktüel varlık) ve makrokozmos (örneğin kedi, meşe ağacı, insan, kitap) öğeleri arasındaki ayrım yoluyla nexusun toplum kavramını da içerecek şekilde genişletildiği bir eksen sunar: "Birçok amaç doğrultusunda *toplum* ve *nexus* terimleri değiş-tokuş edilebilir olsalar da nexus sınıfı toplum sınıfından daha geniştir; tüm toplumlar nexusur fakat tüm nexuslar toplum değildir." Bkz. Sherburne, 2004: 230. Bunun sebebi nexusun içerisinde iki eğilimin süre gitmesidir. Bu eğilimlerden birincisi toplum ve düzene kaynaklık ederken diğeri, felsefe tarihinin ıssız köşelerinde unutulmuş bir kavram olan kaosa ilişkin bir yoğunluk ve birikim sağlar.

değildir. O, bağdaşmazlığın zıttıdır.²⁶ Birbirinden tecrit edilen ve bağdaşmaz halde bırakılan öğelerin statik dünyasına uymayan bir yeniliktir her kontrast.

Örneğin olumlama-olumsuzlama kontrastından söz eder Whitehead.²⁷ Ancak burada söz konusu olan olumlama ve olumsuzlamanın belirli bir akort içerisinde ilişkilenebilmesini sağlayan bağlantının nasıl düşünüleceğidir. Doğa sadece olumsuzlayıcı ilişkilerin hüküm sürdüğü bir yer değildir. Kendini yaratma fikrini oldukça önemseyen süreç metafiziği açısından her olumsuzlamanın olumlamaya çevrilebileceği kimi uğraklar vardır. İşte bu çevrimin olanaklı olması kontrastların akışkan yapısından gelir. Bağdaşmaz öğelerden oluşsaydı evren olumlama ve olumsuzlama arasında bir ilişki bile kuramayabilirdik. En iyi ihtimalle antagonist bir temelden yola çıkar ve sentezi aşamasal olarak düşünür sonra da hem olumlamayı hem de olumsuzlamayı içerisinde eritebileceğimiz bir kavramsal alanda temsilin dünyasını yeniden üretebilirdik. Oysa sürecin sahnesinde sabit karakterler ya da değişmez kimliklere yer yok. Olumsuzlama ile olumlama arasında bir geçit olmalı bu yüzden. Beden ve dış dünya arasında dolaşan hava-nefes ikilisi gibi gezinen benlikler olmalı. Kontrastın en temel kozmolojik işlevi bengi nesnelere aktüel varlıklar arasında ya da ontolojik öğeler arasındaki geçidi kurmaktır.

Kontrast, aktüel ile potansiyelin karşılaşması olarak da okunabilir. Bir aktüel varlık ile bir bengi nesne arasındaki kontrast aktüel varlığın pozitif kavrama-tutmalar oluşturarak saf potansiyellere açık olduğunu gösterir. Öte yandan saf potansiyeller ya da bengi nesnelere de kontrastlar sayesinde aktüel varlığın oluşumuna katılırlar. Öyleyse kontrastı bir geçit gibi düşünmeliyiz. Trenle içerisinden geçilen bir geçit mesela: Trenle tünelden geçerken yaşanan birkaç dakikalık koyu karanlık tünelin, trenin ve sizin aktüel varlığınızın keşiştiği bir zamansal-mekânsal birleşim olarak sadece geçip gidenin değil ama içerisinden geçilenin bakış açısından da nasıl düşünülebilir? İşte Whitehead felsefesinin sormamızı istediği soru budur. İçerisinden geçilen için karanlığın anlamı ne olabilir? O bir dakika süresince algılanan olayların, olay parçacıklarının birleşiminin doğanın geçişi ya da süreci içerisinde gerçekliği üretmesinin öyküsü nasıl yazılabilir? Bizce Whitehead felsefesinin özgünlüğü ve yeniliği bu bir dakikalık öyküyü anlatmanın başka bir yolunu bulmasından kaynaklanıyor.

Felsefenin egemen grameri temsil (representation) üzerinden kurulduysa da kontrast kavramı düşüncenin başka bir kipine geri dönüşü mümkün olmayan bir geçiş yapmamızı gerektirir. Gerçekliği temsil etme iddiasındaki tüm fikirler ve onlardan oluşan sistemler artık birer dışavurum ve kontrast kapasitesi olan önermeye dönüşür. Doğa dışavurumcudur.

²⁶Kontrastlar antagonist öğeler değildir. Yeni bir sentez düşüncesini olumlayan kontrastlar uyumsuzluğun veya bağdaşmazlığın karşıtıdır. Whitehead bu durumu açık bir şekilde belirtir: "Bu yüzden kontrastlar- bağdaşmazlığın zıttıdır."Bkz. Whitehead, 1979:95.

²⁷Bkz. Whitehead,1979:24.

Whitehead açısından ifade kipi olarak kontrastlar temsil mekanizmasının yarattığı bölünmeyi aşan bütüncül bir kozmolojiye işaret ederler.

The Function of Reason'da Whitehead, kaos ve düzen arasındaki ilişkinin yaratıcı bir bağlantı olarak düşünülebilmesi için yeni kavramsal hamleler yapar. Kaos ve düzen arasındaki bir kontrast yoluyla artık saf bir düzen ya da saf bir kaos düşlemekten kurtuluruz.

“Bu yüzden zihinsel deneyim kendi içerisinde bir anarşik öge barındırır. Bizler, deneyimimizin iç kısımlarında kontrast oluşturan (contrasting) bir anarşik bir öge bulunduğu için düzeni kavrayabiliriz.”²⁸

Zihinsel deneyim eğer anarşik bir öge barındırmasaydı, kontrastların bir farkındalığı olan bilinç mümkün olamazdı.²⁹ O halde kontrastların gelişim çizgileri hakkındaki bir deneyim bilincin gerçek doğum yeri.

Kontrastlar bizi gerçekliği birlikte büyüme, iç içe gelişme olarak düşünmeye götürüyor. Aklın bir işlevi varsa o, bu kontrastları kavramak ve evrimlerini izlemek olabilir. Elbette bu işlev Whitehead tarafından bir yaşam estetiği etrafında düşünülür. Ancak burada çok önemli bir başka mücadele sahnesi kurulur. Whitehead, akıl kavramını kontrastlar düzleminde okurken aklın yerleşik tanımlarını da yerle bir edecek argümanlar oluşturur. Arka plandaki kozmolojik bakış süre giderken aklın yerleşik ayrımını, yani saf ve pratik akıl ayrımını, yerinden edercesine bütünlüklü bir bakış getirir. Ortodoks kuramdaki gibi bağlantısız bir doğa kavrayışına sahip bir şemada akla yer olamaz. Akıl aynı anda devinimin ürünü ve üreticisidir. Yaşamdaki dinamizmden doğar ve onu geliştirir. Whitehead'ın akıl tanımı, ne rasyonalist gelenekle ne de çokça içerisinde sınıflandırıldığı pragmatist geleneğin argümanlarıyla pek de uyuşmayan sıra dışı bir düşünce imgesiyle yüz yüze olduğumuzu daha açık kılıyor. Kaos ve düzen kontrastı aklın çözmesi gereken bir problem alanı oluşturuyor. Bununla birlikte artık saf bir kaos ya da saf bir düzen fikrinin de saçma olduğunu gösteriyor. Kavramlar da birlikte büyüme sürecindeki bir deneyimden, duygunun (feeling) kavramsal yapısından kaynaklanıyorlar.

Bilinç merkezli felsefelerin kimi önyargılarıyla ciddi bir çatışma içerisine girdiği hatlardan birisi burasıdır Whitehead'ın. Deneyimi bilincin deneyimine indirgeyerek, bilinci deneyimin üzerine taşıyan her türlü aşkınsallık saplantısına karşı Whitehead, Ulysesçi bir yöntem önerir. Akıl ne

²⁸Bkz. Whitehead, 1971:33

²⁹Whitehead'e göre bilinç bir farkındalık olarak kontrastlardan oluşur hatta o, kontrastların farkındalığıdır. Önce ilişki mefhumunun kendisini kontrastlardan çıkarsayan süreç metafiziği ikinci radikal adımını atarak bilincin gerçeklik üzerindeki aşkın imgesini yıkar ve bilinci yeryüzünün bir parçası, bedeninin bir parçası olarak düşümemizi mümkün kılar. Bkz. Whitehead, 1979: 88.

dünyanın üzerinde ne de gerçekliği aşan bir yapıda değildir. O, dünyadaki binlerce etkenden birisi³⁰ olarak dinamizmden doğar ve onu besler.

Bir kontrastın belki de en kritik yanlarından birisini anlamaya geldi sıra. Whitehead, töz-sıfat eksenli bir düşünme tarzının felsefi düşünme kiplerindeki yüzlerce yıllık tahakkümünü kırmak için radikal bir hamle yapar. İlişkisellik üzerine kurulu bir metafizik şema oluşturulmalıdır. Ancak bu şemanın kendisi gerçekliği temsil etmekten çok onun kendisini dışa vurduğu bir tür birleşme sürecine açılacaktır. İlişkiler ve ilişkiler arasındaki ilişkilerin bir kümelenişi olarak gerçekliğin süreç olarak imgesi düşünme tarzlarımızın ciddi bir dönüşümünü gerektirecektir. Whitehead'ın bize söylediği şey ise ilişkinin kendisinin kontrasttan kaynak aldığıdır.³¹ İlişkinin bir arkeolojisini yapsak karşımızda tabakalaşmış halde kontrastlar bulacağız. Ben bu arayışı, bir jeologun bir taşın varlığında bir bölgenin birkaç milyon yıllık geçmişinin hikâyesini düşleyebilme girişimi olarak görüyorum. Jeolog taşa bakıyor o, herhangi bir taş değil. O kıtada rastlanması muhtemel sayılmayan ya da yalnızca başka bir kıtada bulunduğu varsayılan bir fosil taşa yuvalanmış halde. Hatta taş fosilleşmiş ya da fosil taşlaşmış. Oluşun coğrafyasındayız. Taş ile fosil artık ayırt edilmez halde. Fosil için taş, basitçe bir yuva değil, ayrılabilceği ve geri dönebileceği bir yer değil. Onun varlığı taşın varlığıyla birlikte büyüme halinde. Birkaç milyon yıldır aktüel varlığını sürdüren taş-fosil birleşmesi için süreç kontrastlarla geliyor. Taş-fosil evreni deneyimliyor; çünkü varlığı süreç olarak karşılıklı bağıntılılık ilkesiyle geliyor.³² Eğer ilişkinin kaynağında kontrastlar varsa fosilleşmiş bir taş ile taşlaşmış bir fosili düşündüğümüzde artık basitçe taş ile fosil *arasındaki ilişki* kavramından uzaklaşıyoruz. Çünkü taş-fosil birlikteliği kontrastın kendisidir. O, coğrafyanın birkaç milyon yıllık hikâyesini içerisinde taşıyan bir birlikteliktir ve birkaç milyon yıllık deneyimin kara kutusudur. Eğer aktüel varlık deneyimin damlalarıysa, kontrastlar da deneyimin yoğunluğu ya da derinliğidirler.

Bir açıdan kontrastlar bizi farklı bir diyalektiği düşünmeye zorlamaktadır. Bu diyalektik içerisinde güçlü bir terimin karşısına güçsüz bir terim konularak derece farkları üzerine kurulu bir ilişkisellik fikri terk edilir. Söz konusu olan kontrastların, evrenin dinamik karakterinin ayrılmaz bir parçası olarak hiçbir şekilde sentez fikriyle aşındırılmayacağı kategorik yapısıdır. Bu açıdan bir kontrastlar diyalektiğinden bahsettiğimizde doğrudan doğruya Whiteheadçi kozmolojinin bir parçasına dönüşürüz. Sentez, ereksel olarak ulaşılması mümkün ya da zorunlu olan nihai bir nokta değildir artık. Sentez, kontrastların çoğalmasıyla ortaya çıkan bir çokluktur. Aşamalı ve lineer bir süreç düşüncesi içerisinde sentez hem tarihsel hem de

³⁰Whitehead, Platoncu bir akıl ile Ulysesçi akıl arasında ayrım yaparak kendisini bu dünyadaki binlerce etkenden birisi olarak gören bir akıl kavrayışına ulaşmayı dener. Bkz. Whitehead, 1971:10

³¹İlişki kavramının ontolojik tartışmalarda çoğunlukla görmezden gelinmesine karşın süreç felsefesi bu kavramı yeniden düşünmemizi sağlar: "Genellikle 'ilişki' olarak adlandırılan şey kontrastlardan yapılan soyutlamalardır." Bkz.Whitehead, 1979:228

³²Karşılıklı Bağıntılılık birleşme sürecinin en temel dinamiklerinden birisidir: Bkz.Whitehead, 1948:161

zamansal bir son imgesini saklı tutsa da Whiteheadçi süreç ontolojisinde kontrastların kendi içlerindeki evrimi yapısal olarak kontrasttan farklı bir ilişkiyi dayatmaz; tersine ilişki terimini düşünmemizi mümkün hale getirir. Çünkü ilişki dediğimiz mefhum kontrastların dinamik coğrafyasında üretilir. İki şey arasındaki ilişki fikrinden çıkar ve bir *varoluş kipi olarak kontrastı* düşünmeye başlayabiliriz. Kontrast bizi anonim bir gerçeklikle yüz yüze bırakır. Taş mı fosilleşti fosil mi taşlaştı? Bunun bir önemi yok, söz konusu olan birlikte evrimleşme sürecidir. Adlardan oluşan global bir referans alanının yıkıldığı yerdeyiz artık. Çünkü gerçekliğin hiçbir referansı yoktur.

Bir metin gerçekliği temsil ettiği sürece değil kontrastlar ve kontrastların kontrastlarını taşıma kapasitesini arttırdıkça etkin olabilir artık. Çünkü metin öngörülemez, indirgenemez bir süreçtir ya da kontrastlardan oluşan bir karşılaşmadır.

Final: Kendini Yaratmak

Dünya dinamik bir yere kaybolmak olasıdır. Bu deneyim düşüncede, duygularda sürekli kendini hissettirir. Böylesi bir dünya isimler ve fiillerin çatallanarak ayrıştığı bir dünyayı gündeme getirebileceği gibi her ismin kaynak bulunduğu fiillerle buluşmasını sağlayan, karşılaşmalarla örülü bir dünya imgesini de oluşturabilir. İşte anonim sözcüğünün bir kavram olarak devreye girmesi gereken yer burasıdır. Düşünceyi kökendeki özel adların iyeliğinde olan bir dünyanın sıkıcılığından kurtararak yeni bir imgeyle buluşturacak olan şey anonim kavramının ifade etmeye muktedir olduğu dinamik bir bakış açısıdır. “Başıma bir olay geldi” cümlesinde ifade edilen, başımıza gelen, bizi kuşatan, deneyimimize katılarak bizi örgütleyen şey olayların fiili dışavurumundan başka ne olabilir?

Fiili olanın ereksel bir süreçle doğrudan bir bağı olduğunu düşünmüyorum. Fiili yüklemden ayırt etmediğimiz sürece onu bir tür teleolojiye ya da lineer şemaya hapsederiz, oysa fiil ifade edicidir, yüklem sahne olduğu bitirme noktalama, sonlandırma işlevine hapsedilemez. Bir fiil olayların ifadesidir. Bu yüzden ontolojinin sorunu gerçekliğin nasıl olup da önermede ifade edildiği değil yükleme indirgenemeyen fiillerin olaylar ve nesnelere hangi türde ilişkiler geliştirdiğinin analizidir.

Dinamik olan statik olanın karşıtı değildir basitçe. Daha da ötede dinamik olan bize göre kendisini örgütleyenle kesişen bir çizgiyi açığa çıkarır. Kendi kendisini örgütleyen töz değildir. Ancak önceden belirlenmiş ve öngörülebilir ilişkilerin hüküm sürmediği bir aktivasyon alanı anlamına gelir. İşte gerçekliğin bu coğrafyasıdır Whitehead’in superject ya da üstte duran kavramını icat ettiği yer. Bence, dinamizmin yeni bir tanımı ilişki kavramının yeniden düşünülmesini gerektirir. Dinamik bir sistem ya da küme, şeyler ya da nesnelere arasındaki bağ olarak ilişki kavramını terk eder ve ilişkiler arasındaki ilişkilerin de türevleri yoluyla açık bir dizi oluşturan yoğunlaşma düzlemlerini takip eder. İlişki nesnelere arasındaki edime indirgenemez. İlişki, kontrast olarak varlıktır artık.

Dinamizmin bu üç ekseninde düşünülmesi deneyim kavramının radikal bir değişimini talep eder. Aktüel dünyadaki bir deneyim gerçek potansiyellerin taşıdığı olanaklılık, başkalaşma, dayanışma gibi eksenlerle iç

içe geçer. Deneyim artık öznenin bir varlığı deneyiminde nesneleştirmesiyle ya da bilinç içerikleri bakımından ona yönelmesiyle açıklanamaz. Deneyim, öznenin kendisini türettiği kaynak olabilir; deneyimde, başka varlıkların (ışık) "bu" tekil varlığa (nergis çiçeği) ve onun diğerlerine (arı, polen) ilişkin kavrayışlarını taşıdığı, ürettiği her an yeni bir evrenin resmidir (fotosentez) karşımızdaki. Olay kavramı ikinci eksenin kurar ve nesnenin idealizminin karşısına sürecin realizmini koyar. Deneyim, örneğin bir metni okuma deneyimi, deneyimin bileşenleri arasında *açıklığı* varsayan yeni bir yoruma açılır. Artık "kitap okuyorum" ifadesindeki kitap, müzedeki nesne değil, negatif ve pozitif kavrayışların zemini olarak, iletişimin ve yaratımın süregelişidir. Deneyim bu süregelişin, kesintilerin, yaratıcı itkilerin karşılaşmasıyla örülür. İşte bu örüntü, kontrastların yani yoğunlaştırıcı faktörlerin müdahalesi olmaksızın açıklanamaz. Çünkü kontrastlar hem ilişkinin ontolojik açıklamasına hem de kendi içlerindeki çoğalma yoluyla zincirleme bir faaliyet alanına dönüşürler. Bu metinde tartıştığımız üçlü eksen aktüel varlıkları ve onlardan oluşan toplulukları düşünme tarzımızı, düzeni ve kaosu anlama biçimimizi değiştirmek gibi pratik bir kaygıyla yakından ilgilidir. Bu üçlü eksenin doğan dinamizm, gerçekliğin anonim yapısına ışık tutar ve var olma mücadelesi içerisindeki tekileri, isimlerinin türetildiği fiillerle buluşmaya çağırır.

Tüm bu tartışmalar kendi kendisini yaratan bir benliği düşlememize imkân tanır. Benliği bir gerçek potansiyel olarak, bir olay olarak ve kontrastların yoğunlaşması olarak düşünebilir miyiz? O gerçek bir varlık ise dinamizmin öğelerini içerisinde barındırmalı. Benlik ya da kendilik dediğimiz varlığı artık hislerin, kararların, moleküler akışların bir *nexus*'u olarak görebileceğimiz yerdeyiz. Kendisi üzerindeki otoriter ve statik yapısıyla değil, akışkan ve hareketli bir öznellik olarak kurgulanabilecek bir benlik kavrayışına ihtiyacımız var. Bu yüzden etik soru burada kendisini hissettiriyor: Egemen benlik tasarımlarının aksine özgür bir benlik nasıl yaratılabilir? Modelleri yıkmak ilk adım olabilir.³³

İşte Whitehead'in gezgininin haritaları yırttıktan sonra Blake'in küçük avaresini izlemesi gereken yer burasıdır.

³³Felsefecinin imgesi de yeniden yaratılmalı. Bunun için bir kayboluş gerekli öncelikle. Yerleşik değerlerin bir üreticisi olmaktan ötede bir avare, bir gezgin bir göçebe olarak onu yeniden ve başka yerlerden görmeyi denemeliyiz bugün. Rousseau gibi bir gezgin, Stirner gibi avare, Whitehead gibi hareketsiz ve göçebe imgelerden ilham alabiliriz; gerçek bir kayboluşu mümkün kılmak ve böceklerin uğultusunu izlemek de yeterli olabilir.

KAYNAKÇA

- Blake, W. (2002) *Masumiyet Şarkıları*, çev: Selahattin Özpabalıyıklar, İstanbul: Altıkırkbeş Yayınları.
- Deleuze, G. (2006) *Kıvrım: Leibniz ve Barok*, çev. Hakan Yücefer, İstanbul: Bağlam Yayınları.
- Kant, I. (1965) *Critique of Pure Reason*, trans. Norman Kemp Smith, New York: St Martin's Press.
- Lango, J.W. (1972) *Whitehead's Ontology*, Albany: State University of New York Press.
- Mesle, C.R. (2008) *Process-Relational Philosophy- An Introduction to Alfred North Whitehead*, West Conshohocken and Pennsylvania: Templeton Foundation Press.
- Polanowski, J. A. (2004) *Points of Connection in Whitehead's and Nietzsche's Metaphysics*, Whitehead's Philosophy- Points of Connection içinde, Polanowski J. A.& Sherburne, D. W. (ed.) Albany: State University of New York Press, 143-172.
- Rescher, N. (2000) *Process Philosophy*, Pittsburgh: University of Pittsburgh Press.
- Sherburne, D.W. (ed.) (1981) *A Key to Whitehead's Process and Reality*, Chicago and London, The University of Chicago Press.
- Sherburne, D.W.(2004) *Whitehead, Descartes, and Terminology*, Whitehead's Philosophy- Points of Connection içinde, Polanowski J. A.& Sherburne, D. W. (ed.) Albany: State University of New York Press, 3-19.
- Stengers, I. (2009) *Thinking with Whitehead and Deleuze, Deleuze Whitehead Bergson Rhizomatic Connections* içinde, Keith Robinson (ed.), Hampshire: Palgrave Macmillan, 28-45.
- Turan, E.R. (2003) *Bütüncül Yaklaşım ve Whitehead'in Deneyim Kavrayışı*, Araştırma: Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Felsefe Bölümü Dergisi içinde, sayı: 16, Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, s. 65-81.
- Whitehead, A.N. (1948) *Science and the Modern World*, New York: Pelican Books.
- Whitehead, A.N. (1968) *Modes of Thought*, New York: Free Press.
- Whitehead, A.N. (1971) *The Function of Reason*, Boston: Beacon Press.
- Whitehead, A.N. (1979) *Process and Reality: An Essay in Cosmology*, ed. David Ray Griffin and Donald W. Sherburne, New York and London: The Free Press.
- Whitehead, A.N. (2012) *The Concept of Nature*, Createspace Independent Publishing Platform.
- Williams, J. (2009) *A. N. Whitehead*, Deleuze's Philosophical Lineage içinde, ed. Jones, G.& Roffe, J., Edinburgh: Edinburgh University Press. S. 282-300.